

Tomasz W. Grabowski
Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie
t.grabowski@ujd.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-1280-1609>

Zagraniczni bojownicy terrorystyczni z Azji Środkowej w szeregach ugrupowań dżihadystycznych na Bliskim Wschodzie

Abstrakt: Celem artykułu jest wyjaśnienie zjawiska radykalizacji i mobilizacji zagranicznych bojowników terrorystycznych (FTF, *Foreign Terrorist Fighters*) z Azji Środkowej walczących po 2011 r. na terytorium Syrii i Iraku. Autor stara się odpowiedzieć na trzy pytania: (1) Jaki jest poziom zagrożenia terrorystycznego w państwach Azji Środkowej? (2) Jakie są przyczyny mobilizacji FTF z Azji Środkowej? (3) Jakiego rodzaju zagrożenia kreują środkowoazjatyccy FTF po rozbiciu Państwa Islamskiego?

Słowa kluczowe: Azja Środkowa, terroryzm, radykalizacja, zagraniczni bojownicy terrorystyczni, ISIS

Foreign Terrorist Fighters from Central Asia in the Ranks of Jihadist Groups in the Middle East

Abstract: The aim of the article is to explain the phenomenon of radicalization and mobilization of foreign terrorist fighters (FTF) from Central Asia fighting after 2011 on the territory of Syria and Iraq. The author tries to answer the following questions: (1) What is the level of terrorist threat in the Central Asian countries? (2) What are the reasons for the mobilization of the Central Asian FTF? (3) What kind of threats do the Central Asian FTFs pose after the destruction of the Islamic State?

Keywords: Central Asia, terrorism, radicalization, foreign terrorist fighters, ISIS

Wprowadzenie

Celem artykułu jest opis i wyjaśnienie zjawiska mobilizacji ochotników pochodzących z Azji Środkowej, którzy po 2011 r. wyjechali na Bliski Wschód i przyłączyli się

do terrorystycznych ugrupowań islamistycznych, takich jak Państwo Islamskie (ISIS, IS) czy Al-Kaida (AQ)¹. W literaturze naukowej tego typu osoby precyzyjnie nazywa się – w odróżnieniu np. od najemników czy ochotników biorących udział w regularnym konflikcie zbrojnym – zagranicznymi bojownikami terrorystycznymi (*foreign terrorist fighters*, FTF). O ile pojęcie „zagranicznych bojowników” (*foreign fighters*, FF) było używane już wcześniej (Hegghammer, 2010; Malet, 2010), o tyle kategoria „FTF” zyskała bardzo dużą popularność stosunkowo niedawno i jest już szeroko stosowana w dokumentach państwowych i w prawie międzynarodowym (Bílková, 2018; Mareš, 2019; Szumski, 2018).

Zgodnie z definicją pojawiającą się w dokumentach ONZ, zagraniczni bojownicy terrorystyczni są to „jednostki, które podróżują do państwa innego niż państwo ich zamieszkania bądź narodowości w celu dokonania, planowania, przygotowania lub udziału w akcie terrorystycznym lub w celu prowadzenia bądź uczestnictwa w szkoleniach terrorystycznych, w tym w związku z konfliktem zbrojnym” (UN Security Council, 2014).

Jedną z cech współczesnych konfliktów jest zatarcie granicy między sferą wojskową a sferą cywilną (Grabowski, 2022). Stąd na polu walki pojawiają się nie tylko kombatanci w rozumieniu prawa międzynarodowego, ale także najemnicy, ochotnicy, zagraniczni bojownicy, zagraniczni bojownicy terrorystyczni, a nawet najemnicy dżihadystyczni. Szczegółowe rozróżnienie wymienionych typów uczestników konfliktów zbrojnych wymagałoby osobnego opracowania.

Na temat sytuacji w Syrii i Iraku, szczególnie w kontekście działań IS oraz FTF, opublikowano już wiele prac naukowych, także autorstwa polskich badaczy (Bryjka, 2021; Kosmynka, 2020; Grabowski, 2020, 2021c, 2021b, 2021a; Pasamonik, 2016).

Niemniej w odniesieniu do problematyki FTF dopiero w obecnym momencie, tj. ponad dekadę po rozpoczęciu opisywanych wydarzeń, można przeanalizować pełny „cykl życia” FTF. Na cykl ten w pierwszych etapach składa się radykalizacja, wyjazd do strefy konfliktu oraz podjęcie walki. Później losy FTF mogą obejmować: śmierć w walce, pobyt w więzieniu (w strefie konfliktu), kontynuowanie walki w tym samym regionie, wyjazd do innego regionu w celu kontynuowania dżihadu lub też powrót do ojczystego kraju oraz deradykalizacja i/lub odbyte

¹ Przez Azję Środkową rozumie się terytorium pięciu państw, niegdyś republik sowieckich, tj. Kazachstanu, Kirgistanu, Tadżykistanu, Turkmenistanu, Uzbekistanu.

kary za wcześniejszą działalność. Z punktu widzenia polityki bezpieczeństwa antyterrorystycznego, wiedza na temat przyczyn radykalizacji islamistycznej, a także mechanizmów działania aktywnych FTF oraz możliwych dróg i opcji wyjścia z ugrupowań islamistycznych – może okazać się bardzo wartościowa.

Zainteresowanie tematem i decyzja o jego opracowaniu na przykładzie FTF pochodzących z regionu Azji Środkowej wynika także z rosnącego wskaźnika migracji z tego regionu do krajów europejskich, jak również z doniesień na temat wynikającego z tego procesu nowego zagrożenia terrorystycznego. Warto przypomnieć, że w 2017 r. miała miejsce seria zamachów dokonanych przez środkowoazjatyckich terrorystów poza regionem ich pochodzenia. Doszło wówczas do ataków w Stambule, Petersburgu, Sztokholmie i Bostonie, w wyniku których łącznie 65 osób zginęło, a 146 zostało rannych (Akmataliyeva, 2018). W 2024 r. czterech Tadżyków dokonało ataku w Krasnogorsku, gdzie zabitych i rannych zostało łącznie prawie 700 osób.

W 2020 r. polskie służby specjalne aresztowały pięciu obywateli Tadżykistanu pod zarzutem prowadzenia wśród konwertytów werbunku w celu późniejszej organizacji zamachu na terenie Polski. Trzech z aresztowanych zostało następnie deportowanych do Tadżykistanu (Caravanserai, 2020; Mazur, 2022; Polskie Radio, 2020). W trakcie kryzysu na polsko-białoruskiej granicy w 2021 r. poinformowano z kolei o deportowaniu podejrzanego o terroryzm Tadżyka, który przedostał się do Polski nielegalnym szlakiem migracyjnym przez Białoruś (PAP, 2021). Kolejna faza wojny na Ukrainie (od 24 lutego 2022 r.) spowodowała niespotykaną wcześniej falę uchodźstwa i migracji, którą również należy monitorować pod względem zagrożenia terrorystycznego. Jedną z cech charakterystycznych tego konfliktu jest rosnące zaangażowanie po obu stronach różnego rodzaju najemników, ochotników i bojowników z całego świata (Olchowski, 2022).

Poruszone w prezentowanym opracowaniu problemy badawcze ujęto w formie następujących pytań: (1) Jaki jest poziom zagrożenia terrorystycznego w państwach Azji Środkowej? (2) Jakie są przyczyny mobilizacji FTF z Azji Środkowej? (3) Jakiego rodzaju zagrożenia kreują środkowoazjatyccy FTF po rozbiciu Państwa Islamskiego? W dociekaniach zastosowano metodę analizy i krytyki źródeł, która pozwoliła na selekcję i weryfikację najnowszych informacji dotyczących ruchów środkowoazjatyckich FTF. Praca ma charakter przeglądowy, dlatego też zawiera stosunkowo szeroką bibliografię, która może być przydatna w dalszych, bardziej szczegółowych badaniach.

Terroryzm środkowoazjatycki

Postsowiecka Azja Środkowa bardzo często wymieniana jest wśród regionów, gdzie występuje zagrożenie fundamentalizmem islamskim oraz terroryzmem. Szczyt islamistycznej aktywności w tej części świata miał miejsce stosunkowo dawno – podczas wojny domowej w Tadżykistanie (1992–1997) oraz w trakcie rządów talibów w sąsiednim Afganistanie (1996–2001). Wśród wewnętrznych źródeł ówczesnego natężenia radykalizacji wymienia się: odrodzenie islamu, które nastąpiło w warunkach próżni ideowej po upadku ZSRS; walkę pomiędzy zsekularyzowanym *mainstreamem* znajdującym się u władzy a mniejszościowymi siłami fundamentalistycznymi; trudności związane z transformacją ekonomiczno-społeczną (jak spowolnienie gospodarcze czy wzrost bezrobocia). Z kolei wśród źródeł zewnętrznych wskazuje się wspomniane sukcesy Talibanu i Al-Kaidy w Afganistanie (które poskutkowały ekspansją sieci terrorystycznych oraz ideologii ekstremistycznych), a także rywalizację globalnych i regionalnych mocarstw w regionie: Rosji, USA, Turcji, Pakistanu, Arabii Saudyjskiej i Iranu (Fiedler, 2017; Soliev, 2020).

Najpotężniejsza jak dotąd środkowoazjatycka organizacja terrorystyczna wywodząca się z tamtego okresu to Islamski Ruch Uzbekistanu (Islamic Movement of Uzbekistan, IMU), powstały w uzbeckiej części Kotliny Fergańskiej. Wraz z kolejnymi konfliktami wstrząsającymi regionem (wojna domowa w Tadżykistanie i przede wszystkim konflikt afgański), IMU z organizacji o charakterze lokalnym rozrósł się do ugrupowania o zasięgu międzynarodowym i ściśle współpracującym z talibami i Al-Kaidą. Skupiał Kirgizów, Tadżyków, Uzbeków, Czeczenów, Ujgurów i w szczycie swego znaczenia operował z baz na terytorium Afganistanu i Pakistanu. Ataki IMU na Kirgistan, Tadżykistan i Uzbekistan w latach 1999 i 2000, dokonane z terytorium Afganistanu, były jak dotąd prawdopodobnie najpoważniejszym zbrojnym zagrożeniem islamistycznym, z jakim środkowoazjatyckie republiki musiały się zmierzyć. Z kolei w 2009 r. pojawiły się doniesienia, że IMU werbuje w Niemczech muzułmanów do wyjazdu do Pakistanu, by tam podjęli walkę – i rzeczywiście takie migracje całych rodzin z Niemiec wówczas zarejestrowano (Izak, 2014). Trochę paradoksalnie decydujące uderzenie w IMU przeprowadzili w 2015 r. talibowie, którzy zlikwidowali lidera organizacji oraz całe jej kierownictwo w odwecie za ich podporządkowanie się Państwu Islamskiemu. Od tego czasu

bojownicy IMU rozproszyli się po Afganistanie (Bekmirzaev, 2022; Soliev, 2015; Zenn, 2016).

Z IMU jeszcze w 2002 r. wyodrębniła się Unia Islamskiego Dżihadu (Islamic Jihad Union, IJU), która stawiała sobie bardziej międzynarodowe cele i chciała wpisać się w globalną sieć salafickiego terroryzmu – przede wszystkim poprzez sojusz z Al-Kaidą. W swojej propagandzie i rekrutacji posługiwała się językiem tureckim, zwracając się także do Turków w Europie. W 2007 r. w Nadrenii Północnej-Westfalii zlikwidowano grupę złożoną z niemieckich konwertytów i Turków wcześniej przeszkolonych przez IJU w pakistańskim Waziristanie i stamtąd kierowanych do przeprowadzenia ataków na amerykańskie cele w Niemczech (Steinberg, 2008).

Państwo Islamskie Prowincji Chorasán (Islamic State Khorasan Province, ISKP; wcześniej: Wilaját Chorasán) wyłoniło się w Afganistanie w 2014 r. jako lokalna odnoga ISIS, z czasem stając się samodzielnym podmiotem walczącym z zastosowaniem wyrafinowanej taktyki głównie przeciw talibom (Jadoon, 2023). Ugrupowanie głosi ideologię radykalnego salafickiego islamu, a jego celem jest stworzenie kalifatu. Azja Środkowa jawi się w tym kontekście jako naturalne i niezwykle atrakcyjne pole ekspansji. ISKP rozwinęło szeroką propagandę w językach uzbeckim, tadżyckim i rosyjskim, zachęcającą ochotników do wstępowania jego szeregi. Pozycjonuje się jako wróg świeckich rządów państw środkowoazjatyckich i w ostatnich latach dokonało ataków na granicę afgańsko-uzbecką i afgańsko-tadżycką. We wrześniu 2022 r. terrorysta z ISKP dokonał samobójczego ataku na rosyjską ambasadę w Kabulu, w której zginęło ponad 10 osób, w tym dwóch Rosjan, pracowników placówki. Dysponując znacznym potencjałem (wg różnych ocen od 4 tys. do 7 tys. bojowników), ISKP stanowi poważne zagrożenie dla całego regionu. (Wahlang, 2023; Webber, 2023). W tej sytuacji, sprawującym władzę w Afganistanie talibom przychodzi działać w charakterze siły stabilizującej i organizatora operacji „antyterrorystycznych” przeciw ISKP. W przejęciu kontroli nad pograniczem z Tadżykistanem talibowie skorzystali z pomocy Jamaat Ansarullah (JA) – grupy złożonej z etnicznych Tadżyków i dlatego nazywanej „tadżyckimi talibami”. JA powstał w 2010 r. skupiając weteranów wojny domowej. Z czasem jego szeregi zasililo kolejne pokolenie tadżyckich ochotników, którzy u boku Talibanu walczyli z afgańskimi siłami bezpieczeństwa (ANDSF). Obecnie JA liczy około 300 bojowników, doskonale uzbrojonych i wyposażonych (Ramachandran, 2023; Shashok, 2023).

Wspomnieć również należy o organizacjach, które nie stawiają sobie bezpośrednich celów polityczno-wojskowych, ale dążą do odrodzenia świata islamskiego drogą edukacji, zdobywania wpływów politycznych, a w konsekwencji odebrania władzy zsekularyzowanym rządowi. W pierwszej dekadzie XXI w. głośno było o szeroko zakrojonych działaniach, jakie w Azji Środkowej rozwinęła międzynarodowa organizacja Hizb ut-Tahrir (Partia Wyzwolenia, HT). Na jej ideologię składa się – wyrastające z fundamentalistycznie interpretowanego salafizmu – przekonanie o całkowitym braku możliwości pogodzenia islamu z wartościami zachodnimi (aż do nieuchronnego zderzenia cywilizacji) oraz plan odbudowy kalifatu (państwa islamskiego zorganizowanego na gruncie prawa religijnego). Natomiast u podstaw metody działania HT leży założenie, że to „idee rządzą światem” i właśnie przez rewolucję intelektualną, a nie przez przemoc nastąpi zwrot w losach muzułmanów. Wojna z Zachodem, to wg aktywistów HT wojna idei. Stąd nacisk na edukację, prozelityzm, stopniowe rozszerzanie własnych wpływów na coraz szersze kręgi społeczne. Dzięki tym wysiłkom rewolucja przeciw świeckim rządowi ma przyjść w sposób naturalny. Jednak w praktyce HT jest – jak wskazuje wielu ekspertów – „pasem transmisyjnym terroryzmu”, ponieważ jej idee są absolutnie skrajne (np. skrajnie wrogie wobec Zachodu) i wykorzystywane przez radykalizujących się aktywistów do usprawiedliwienia walki o charakterze terrorystycznym (Orofino, 2020). Rola HT w Azji Środkowej były przedmiotem wielu dyskusji. Należy się zgodzić ze Svante Cornellem (2018), że często jej wpływy były opisywane w zbyt alarmistycznym tonie. Z drugiej strony miały miejsce ewidentne przypadki, kiedy z Partii Wyzwolenia wyłaniały się grupy podejmujące bezpośrednią walkę (Debata, 2010), a komórki HT oficjalnie ogłaszały „sojusz taktyczny” z grupami terrorystycznymi (Sikorski, 2010).

Innym ciekawym przypadkiem międzynarodowej organizacji aktywnej w Azji Środkowej jest Jamaat al-Tabligh (Wspólnota Kazań i Misji, inaczej: Towarzystwo Szerzenia Wiary, JT). Jest to potężny, wielomilionowy i dziś globalny ruch wyrosły na gruncie zrodzonej na subkontynencie indyjskim islamskiej szkoły religijnej Deobandi. W odróżnieniu do HT, JT nie ma oficjalnej politycznej agendy, ale skupia się na religii, na osobistym nawróceniu oraz promowaniu islamskich wartości i stylu życia. Celem jest wyrwanie świata ze stanu *jahiliyyah* (tj. ignorancji i braku świadomości istnienia jedynego Boga), a następnie jego islamizacja. *Modus operandi* obejmuje zaś prowadzenie działalności misyjnej przez wędrownie grupy złożone z kilku kaznodziejów, którzy odwiedzają

w domach zaniedbujących swoje obowiązki muzułmanów, napominają ich i zachęcają do praktykowania tego, co członkowie ruchu uznają za prawdziwy islam (w tym kontekście JT bywa porównywana do Świadków Jehowy). Jest to strategia skupiająca się na całkowicie oddolnym wysiłku, by zubożniałych i jedynie nominalnych muzułmanów przemienić w praktykujących, prawych, zaangażowanych moralnie i bezinteresownych materialnie wyznawców – co w konsekwencji ma zatrzymać i odwrócić modernistyczne przemiany w świecie (Ali, 2023). W rzeczywistości okazuje się, że granica między ekstremizmem „nieprzemocowym” a „przemocowym” jest dość łatwa do przebycia. Istnieją ewidentne dowody, że aktywiści JT są rezerwuarem rekrutów dla organizacji ekstremistycznych i terrorystycznych. Pomimo doktrynalnych różnic w stosunku do innych nurtów islamu, wszystkie odłamy Tablighi w praktyce „głoszą hasła zbieżne z ideologią skrajnie ortodoksyjnego nurtu islamu powstałego w XVIII-wiecznej Arabii – wahabitów-salafitów” (Sadowski, 2014, s. 99). W Azji Środkowej najwięcej swobody działania JT ma w Kirgistanie. W Kazachstanie organizacja była z trudem tolerowana i wreszcie zakazana przez sąd. Podobnie zakazana jest w Uzbekistanie, Tadżykistanie, a także w Chinach czy w Rosji (w 2020 r. FSB zlikwidowała jej komórkę w Moskwie). W Kirgistanie, gdzie funkcjonuje, skupia się na działalności misyjnej polegającej na przypominaniu najbardziej elementarnych zasad i rytuałów islamu – ale pod ścisłą kontrolą władz (Balci, 2012).

Dla uzyskania pełniejszego obrazu sytuacji środkowoazjatyckie organizacje i grupy terrorystyczne należy oceniać w szerszym kontekście i wg różnych kryteriów. Po pierwsze, chodzi o zasięg działania. Niektóre grupy mają lokalną agendę. Inne zaś stawiają sobie globalne cele i dążą do umiędzynarodowienia swej aktywności. Po drugie, różne są metody działania. Niektóre podmioty są jednoznacznie terrorystyczne w swej aktywności (jak Islamski Ruch Uzbekistanu), inne są ekstremistyczne pod względem programu politycznego, ale nie posługują się atakami zbrojnymi (jak Hizb ut-Tahrir), a jeszcze inne cechują się fundamentalizmem religijnym, lecz nie mają programu politycznego (jak Jamaat al-Tabligh). Po trzecie różne są źródła międzynarodowej inspiracji i finansowania poszczególnych podmiotów. Tradycyjnie silne wpływy w regionie posiadają tureckie organizacje islamskie bazujące na bliskości etniczno-językowej. Z kolei siły z regionu Zatoki Perskiej (Arabia Saudyjska, Kuwejt, Katar) wykorzystują ogromne środki finansowe, propagują salafizm wśród pielgrzymów udających się do świętych miejsc islamu na Płw. Arabskim oraz indoktrynują adeptów

bliskowschodnich instytucji edukacyjnych. Inne centrum przyciągania to islam południowoazjatycki, tj. przede wszystkim ośrodki na subkontynencie indyjskim. Muzułmanie z Azji Środkowej mają z tym regionem bardzo stare więzi, które przetrwały nawet w okresie sowieckim (Balci, 2015; Cornell, 2018)

Warto precyzyjniej określić aktualny poziom zagrożenia terroryzmem w samej Azji Środkowej oraz zbudować skalę porównawczą względem innych regionów. W badaniach nad bezpieczeństwem bardzo przydatne okazują się profesjonalnie budowane bazy danych oraz tworzone na ich podstawie indeksy. Należy zgodzić się z opinią, że przywołanie „twardych” danych wzmacnia moc wyjaśniającą naukowych twierdzeń (Pawłuszko, 2021). W analizie zagrożenia terroryzmem najbardziej użyteczny jest tworzony przez Institute of Economics & Peace w Sydney *Global Terrorism Index* (GTI). W GTI do ostatecznego wyniku każdego kraju (mierzonego w skali od 1 do 10; im wyższy wynik tym większe zagrożenie terroryzmem) wlicza się takie składowe, jak: suma wszystkich zamachów w danym roku, liczba zabitych i rannych, a także wyrażona w kwotach pieniężnych wartość zniszczeń powstałych w wyniku ataków. Tabela 1. obrazuje jak w latach 2014-2024 kształtował się indeks GTI państw Azji Środkowej.

Dla porównania indeks GTI dla Rosji kształtował się znacznie mniej korzystnie i plasował się między 6,76 w najgorszym dla tego kraju roku 2014 a 3,016 w 2024 r. Indeks terroryzmu dla Francji wynosił między 2,67 w wyjątkowo dla tego kraju korzystnym rankingu z roku 2014 a 5,96 w GTI 2017 r. Natomiast indeks terroryzmu leżącego w bezpośrednim sąsiedztwie opisywanego regionu Afganistanu przez wiele lat (do 2023 r.) nie spadał poniżej 9 i dopiero w 2024 r. dało się zaobserwować wyraźną poprawę (GTI na poziomie „tylko” 7,825).

Tabela 1. Państwa Azji Środkowej w *Global Terrorism Index*.

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2022	2023	2024
Kazachstan	2,37	1,881	0,934	2,950	2,228	1,566	0,901	0	0	0
Kirgistan	0,1	1,722	1,445	1,989	1,719	1,467	0,950	0	0	0
Tadżykistan	1,99	1,869	3,086	2,427	2,233	3,947	4,180	3,988	3,438	0,871
Turkmenistan	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Uzbekistan	0,14	0	0,154	0,077	0,038	0,019	0,010	0	1,731	0,423

Źródło: Institute for Economics & Peace (2014-2024).

Podsumowując, należy podkreślić, że poziom zagrożenia terroryzmem w Azji Środkowej był w ostatnich latach wyraźnie niższy niż w sąsiednich państwach południowoazjatyckich (Afganistan, Pakistan), euroazjatyckich (Rosja) czy nawet zachodnioeuropejskich. Również przegląd zamachów terrorystycznych dokonanych w omawianym regionie w poprzedniej dekadzie, w których wystąpiła co najmniej jedna osoba śmiertelna (zob. Tabela 2.) dowodzi, że w porównaniu z innymi obszarami (jak Bliski Wschód czy Afganistan) poziom bezpośredniego zagrożenia jest tu zdecydowanie niższy.

Na terytorium Azji Środkowej nastąpił spadek aktywności terrorystycznej. Jest to skutkiem zdecydowanych i skutecznych działań władz państw regionu, które walkę z zagrożeniami tego typu uczyniły priorytetem swojej polityki bezpieczeństwa. Po 2001 r. niezwykle istotną okazała się także pomoc USA (w Uzbekistanie i Kirgistanie pojawiły się bazy amerykańskie). Władze stosowały zasadę „zero tolerancji”. Zdelegalizowały szereg ugrupowań oraz blokowały dziesiątki witryn internetowych z niebezpieczną zawartością (Soliev, 2020).

Skuteczne represje państwowe w państwach Azji Środkowej zbiegły się w czasie z destabilizacją sytuacji na Bliskim Wschodzie – w Iraku, a następnie w Syrii, gdzie w 2011 r. wybuchła wojna domowa, która dała pole do rozwoju i ekspansji organizacjom terrorystycznym, takim jak Państwo Islamskie oraz miejscowe emanacje Al-Kaidy. W konsekwencji nowe przyspieszenie zyskała zapoczątkowana już wcześniej „internacjonalizacja” środkowoazjatyckiego terroryzmu. Pochodzący stąd terroryści o wiele groźniejszą aktywność zaczęli podejmować poza granicami swego regionu; z inspiracji bądź w kooperacji z międzynarodowymi organizacjami terrorystycznymi. Nie bez znaczenia był fakt, że wielu przedstawicieli narodowości środkowoazjatyckich znajdowało się już wcześniej poza granicami swego regionu w związku z podjętymi migracjami zarobkowymi. Pod względem liczby zamachów wymierzonych w tzw. „cele miękkie”, szczyt aktywności środkowoazjatyckich terrorystów to lata 2016–2017, kiedy doszło do pięciu poważnych ataków na terenie Europy i Ameryki (Karmon, 2017; Soliev, 2020). Natomiast największy atak pod względem liczby ofiar, rozmiaru zniszczeń, osiągniętego rezonansu medialnego i wpływu politycznego przeprowadzony został w 2024 r. w Krasnogorsku pod Moskwą.

Tabela 2. Największe zamachy terrorystyczne w regionie Azji Środkowej w latach 2009-2019.

Data	Państwo	Lokalizacja	Typ ataku	Zabici
19 kwietnia 2009	Tadżykistan	Isfara	Zabójstwo	1
26 maja 2009	Uzbekistan	Chanabad/Andiżan	Zbrojny atak/samobójczy zamach bombowy	2
3 września 2010	Tadżykistan	Chodżent	Samobójczy zamach bombowy	4
19 września 2010	Tadżykistan	Wąwóz Kamarob	Zbrojny atak	25
17 maja 2011	Kazachstan	Aktobe	Samobójczy zamach bombowy	1
23 maja 2011	Kazachstan	Astana	Zamach bombowy	1
1 lipca 2011	Kazachstan	Aktobe	Zbrojny atak	3
31 października 2011	Kazachstan	Atyrau	Samobójczy zamach bombowy	1
8 listopada 2011	Kazachstan	Ałmaty	Zbrojny atak	1
12 listopada 2011	Kazachstan	Taraz	Zbrojny atak	7
21 lipca 2012	Tadżykistan	Chorog	Zabójstwo	1
30 lipca 2012	Kazachstan	Ałmaty	Masowe morderstwo	14
23 maja 2014	Tadżykistan	Chorog	Zbrojny atak	1
19 maja 2015	Kirgistan	Biszkek	Samobójczy zamach bombowy	1
4 września 2015	Tadżykistan	Duszanbe/Wahdat	Zbrojny atak	39
5 czerwca 2016	Kazachstan	Aktobe	Zbrojny atak	21
18 lipca 2016	Kazachstan	Ałmaty	Zbrojny atak	10
30 sierpnia 2016	Kirgistan	Biszkek	Samobójczy zamach bombowy	1
29 lipca 2018	Tadżykistan	Dangara	Atak z użyciem samochodu (taranowanie) i broni białej	4
26 sierpnia 2018	Tadżykistan	Farchor	Zbrojny atak	2
7 listopada 2018	Tadżykistan	Chodżent	Zbrojny atak	27
19 maja 2019	Tadżykistan	Kirpiczny	Bunt dżihadystów osadzonych w zakładzie karnym połączony z wzięciem zakładników	32
6 listopada 2019	Tadżykistan	Iszkobod	Zbrojny atak	27

Źródło: Global Terrorism Database, 2022; Nogayeva i Akhmedyanova, 2021.

Tabela 3. Największe zamachy terrorystyczne dokonane przez terrorystów z Azji Środkowej na terenie Europy i Ameryki Płn.

data	miejsce/cel ataku	zabici/ranni
28 czerwca 2016	Port lotniczy Stambuł-Atatürk	44/238
1 stycznia 2017	Stambuł; klub nocny Reina	39/70
7 kwietnia 2017	Sztokholm; deptak handlowy Drottninggatan	4/15
25 kwietnia 2017	Petersburg; metro	17/50
31 października 2017	Nowy Jork; ścieżka rowerowa na Dolnym Manhattanie	8/11
22 marca 2024	Krasnogorsk, sala koncertowa „Crocus City Hall”	145/551

Źródło: Interfax, 2024b; Karmon, 2017; Soliev, 2020.

FTF z Azji Środkowej

Liczebność środkowoazjatyckich FTF walczących na Bliskim Wschodzie jest trudna do oszacowania z powodu sprzecznych doniesień i zmieniającej się sytuacji. Kim Craigin z RAND Corporation, w jednym z nowszych opracowań ocenia ją na ok. 4105 osób (415 FTF z Kazachstanu, 500 z Kirgistanu, 1330 z Tadżykistanu, 360 z Turkmenistanu, 1500 z Uzbekistanu) (Cragin, 2021). Analitycy z Azji Środkowej w opracowaniu z 2017 r. podają znacząco wyższe liczby, które po zsumowaniu dają wartość nawet 7 tys. FTF z całego regionu (zob. Tabela 4.). Nodirbek Soliev z The International Centre for Political Violence and Terrorism Research (ICPVTR) w Singapurze podaje liczbę 5650 środkowoazjatyckich FTF (zob. Tabela 5.) (Soliev, 2021). Biorąc pod uwagę wszystkie te wyliczenia z dużą dozą pewności można szacować, że na Bliski Wschód trafiło co najmniej 5500 FTF wywodzących się z Azji Środkowej.

Tabela 4. Przybliżona liczba FTF z Azji Środkowej wg danych z 2017 r.

Państwo	Liczebność wg źródeł otwartych	Liczebność wg źródeł rządowych
Kazachstan	500	200
Kirgistan	500-600	Ponad 600
Tadżykistan	2000	Ponad 1000
Turkmenistan	500	-
Uzbekistan	3000-3500	300

Źródło: Ergashev, 2020.

Droga do Syrii i Iraku w przypadku środkowoazjatyckich FTF najczęściej nie biegła w prostej linii z ich regionu. Leon Aaron (2016) i Nodirbek Soliev (2019) oceniają, że 80-90% bojowników IS z Uzbekistanu, Tadżykistanu i Kirgistanu

uległo radykalizacji i zostało zwerbowanych podczas gdy przebywali w Rosji jako migranci zarobkowi. Jak zauważa Noah Tucker (2015), trzy rodzaje źródeł, tj. raporty sił bezpieczeństwa, świadectwa bojowników oraz ich prywatne konta w mediach społecznościowych, dowodzą, że rekruci IS i AQ pochodzili niemal wyłącznie z miejsc położonych poza granicami Azji Środkowej.

Wśród wszystkich współczesnych FTF występuje stosunkowo wysoki odsetek kobiet i dzieci. Cecha ta dodatkowo utrudnia szacunki i interpretację całego zjawiska, ponieważ wliczanie ich w poczet „bojowników” zawsze wymaga dodatkowych wyjaśnień (kobiety i dzieci mogą wykonywać zadania bojowe, ale nie muszą). Joana Cook i Gina Vale podają, że spośród środkowoazjatyckich FTF 14-17% stanowiły dzieci (nieletni), natomiast 10-13% – kobiety (Cook i Vale, 2018). Po proklamowaniu kalifatu w 2014 r. pewna grupa zindoktrynowanych lub zdesperowanych ochotników napłynęła na Bliski Wschód całymi rodzinami, wraz z kobietami i dziećmi, planując rozpoczęcie nowego życia w „ziemi obiecanej” muzułmanów (Lemon *et al.*, 2018; Tucker, 2022).

Kluczowe znaczenie mają losy środkowoazjatyckich FTF po rozbiciu głównych struktur Państwa Islamskiego. Cytowany już Soliev (2021) podaje, że 29% środkowoazjatyckich FTF zginęło na polu walki, a 39% zostało zatrzymanych na terenie Syrii i Iraku (por. Tabela 5.). Jednocześnie bardzo niewielu powróciło do swoich ojczyzn.

Tabela 5. Liczebność i status środkowoazjatyckich FTF wg szacunków z 2021 r.

Państwo	Wyjechali do Syrii i Iraku	Zginęli w walce	Zatrzymani w Syrii i Iraku
Kazachstan	800	260	607
Kirgistan	850	200	400
Tadżykistan	2000	1000	682
Turkmenistan	-	-	-
Uzbekistan	2000	173	531
Razem	5650 (100%)	1633 (29%)	2220 (39%)

Źródło: Soliev, 2021, s. 126.

Główne organizacje terrorystyczne działające w ostatniej dekadzie na Bliskim Wschodzie to oczywiście Państwo Islamskie (ISIS), a także – powiązany z Al-Kaidą (AQ) – Front al Nusra (Jabhat al-Nusra, JN), który z czasem przekształcił się w Hayat Tahrir al-Sham (Organizacja Wyzwolenia Lewantu, HTS). To właśnie ISIS i JN/HTS prowadziły werbunek i organizowały przybywających ochotników

w zbrojne oddziały na bazie ich wspólnoty etnicznej i językowej. Oddziały te zyskiwały swą odrębność i tożsamość, ale były też całkowicie podporządkowane IS bądź HTS oraz uzależnione od wsparcia, ochrony i kierownictwa nadrzędnej organizacji. W nazwach zgrupowań bojowników powtarzają się wyrazy *katibat* (batalion) oraz *jamaat* (dżamaat – grupa, oddział, zgromadzenie, gmina).

Większość FTF narodowości kazachskiej została zgrupowana w Kazachskim Dżamaacie (Kazakh Jamaat). Natomiast Tadżykowie weszli w skład Tadżyckiego Dżamaatu (Tajik Jamaat). Obie formacje były afiliowane do ISIS. Poza tym wielu Uzbeków walczyło w innych oddziałach ISIS złożonych z rosyjsko- i tureckojęzycznych bojowników.

Dwa oddziały wyraźnie zdominowane przez etnicznych Uzbeków funkcjonują do dziś w strukturach HTS. Pierwszy z nich, to Katibat Imam Al-Bukhari (KIB – Batalion Imama al-Buchariego). KIB pierwotnie powstał w 2011 r. w Afganistanie jako grupa podporządkowana IMU oraz talibom i z czasem rozwinął swoje skrzydło w Syrii. Druga jednostka, to Kaibat at Tawhid wal Jihad (KTJ – Batalion Monoteizmu i Dżihadu) (Soliev, 2020). Obie formacje liczyły po ok. 500 FTF, miały znaczących liderów i odgrywały ważną rolę w walkach z syryjskimi siłami rządowymi (Bekmirzaev, 2022; UN Security Council, 2018, 2022a). Jak podaje raport ONZ, aż do 2023 r. KTJ pozostaje liczącym się oddziałem w szeregach HTS (UN Security Council, 2023).

Należy zauważyć, że tylko mniejszość środkowoazjatyckich FTF walczyła w szeregach ISIS. Według Jacoba Zenna (2016), aż 80% FTF z omawianego regionu znalazło się w KIB, KTJ i innych grupach afiliowanych do AQ.

Środkowoazjatyccy FTF, tak jak i wszyscy rosyjskojęzyczni FTF z obszaru postsowieckiego, odznaczali się wysokimi kompetencjami bojowymi, organizacyjnymi i technicznymi. Pierwszym „ministrem wojny” ISIS był gruziński Czeczen Tarkhan Batirashvili *vel* Omar al-Shishani (1986-2016), kolejnym zaś Tadżyk Gulmurod Khalimov (1975-2017). Anna Matveeva z londyńskiego King’s College stwierdza, że „wojna w Syrii zaczęła się naprawdę, kiedy przybyli Uzbekcy” (Capital News, 2023). Charlie Winter z International Center for Counterterrorism (ICCT) w Hadze wykazał natomiast, że pod względem narodowości Tadżycy zajmowali pierwsze miejsce wśród FTF dokonujących w Syrii i Iraku zamachów samobójczych (Winter, 2017).

Radykalizacja środkowoazjatyckich FTF

Kluczowym zagadnieniem, które wymaga osobnej analizy jest zjawisko radykalizacji FTF z Azji Środkowej. Należy postawić pytanie, jakie czynniki i uwarunkowania sprawiły, że młodzi ludzie, którzy w swoich ojczyznach w większości nie sprawiali problemów i „często nie znali nawet drogi do najbliższego meczetu” (Aron, 2016) w związku z migracją zarobkową zmienili się w ochotników-terrorystów, gotowych do poświęcenia swojego życia w imię dżihadu rozpętanego w geograficznie dalekim i etniczno-kulturowo obcym regionie? Przez radykalizację w tym miejscu rozumie się proces, w wyniku którego ludzie stają się coraz bardziej zmotywowani do stosowania środków przemocy w celu wywołania zmiany zachowań oraz osiągnięcia własnych celów politycznych (Doosje *et al.*, 2016). Radykalizacja zwykle rozciągnięta jest w czasie i dzieli się na kilka stosunkowo odrębnych etapów. Może też być analizowana na różnych poziomach, tj. indywidualnym, grupowym i makrospołecznym (Grabowski, 2021c).

Sprawdzonym narzędziem analizy mechanizmów radykalizacji jest model „3P”, w ramach którego rozpatruje się czynniki wypychające, przyciągające oraz osobiste (*push, pull, personal*) (Vergani *et al.*, 2020). Model ten wykorzystywany jest od dawna w badaniach procesów migracyjnych i dzięki temu, tym bardziej jest adekwatny do analizy zjawiska FTF. Z kolei na czynniki powstrzymujące przed zachowaniem dewiacyjnym (przestępczością, jak również terroryzmem) precyzyjnie zwraca uwagę klasyczna kryminologiczna teoria powstrzymywania społecznego Waltera C. Recklessa (2011). W jej ramach wyróżnia się nie tylko środowiskowe czynniki wypychające (*environmental pressures*) i środowiskowe czynniki przyciągające (*environmental pulls*) do popełnienia czynów dewiacyjnych, ale również wskazuje się na kluczową rolę wewnętrznych i zewnętrznych struktur powstrzymujących przed takim krokiem (*inner/outer containment*). To właśnie struktury powstrzymujące są „rozbrajane” w toku radykalizacji.

Niektórzy badacze zwracają uwagę na wyraźną analogię między migracjami zarobkowymi a zaangażowaniem w międzynarodowy terroryzm. W obu przypadkach fundamentalne znaczenie mają czynniki wypychające zrodzone na gruncie jakiegoś rodzaju wykluczenia, marginalizacji czy deprivacji. Na decyzje migranta zarobkowego wpływa wykluczenie ekonomiczne, czyli np. brak akceptowalnych perspektyw zatrudnienia w swoim kraju – co skutkuje

pozbawieniem dochodów niezbędnych do zaspokojenia własnych potrzeb życiowych. Z kolei na decyzje „migranta terrorystycznego” wpływają – obok uwarunkowań socjoekonomicznych – bardziej nieuchwytnie przejawy izolacji społeczno-kulturowej i/lub represje polityczne. W konsekwencji pojawiają się dewastujące jednostkę niedostatki w sferze psychologicznej, obejmujące brak poczucia akceptacji, brak poczucia znaczenia w swoim środowisku, brak poczucia własnej wartości i utrata wiary w sens dalszej egzystencji bez zmiany warunków (Sakiev, 2020). W przypadku radykalizacji przedstawicieli narodowości środkowoazjatyckich występuje chronologiczne następstwo i przyczynowy związek między migracją zarobkową a wyjazdem na Bliski Wschód w charakterze FTF. Migracja ekonomiczna zazwyczaj poprzedza „migrację terrorystyczną”. Pośrednim „przystankiem” jest kraj docelowy migracji zarobkowej, na terenie którego ma miejsce radykalizacja i rekrutacja do terroryzmu (najczęściej jest to Rosja; także Turcja).

Czynniki wypychające (*push*) obejmują zjawiska negatywne i niekorzystne, z którymi jednostka chce zerwać i od których chce się uwolnić. Tego typu presje oznaczają zwykle stan związany z ubóstwem lub deprywacją, z konfliktami i waśniami społecznymi, ze statusem grupy mniejszościowej, z zewnętrznymi ograniczeniami dla indywidualnego rozwoju oraz z utrudnionymi bądź całkowicie zamkniętymi szansami na życiowy sukces w funkcjonującej strukturze społeczno-ekonomicznej (Reckless, 2011). Młodzi ludzie z Azji Środkowej zderzają się właściwie z wszystkimi wyżej wymienionymi barierami. Co jeszcze bardziej charakterystyczne, FTF z Azji Środkowej w większości przez takie negatywne bodźce wypychani byli dwukrotnie. Po raz pierwszy w swoich ojczyznach, a po raz drugi – w Rosji. Azamat Sakiev (2020) zwraca uwagę na trzy grupy czynników typu *push* występujących w Azji Środkowej: społeczno-ekonomiczne, etniczno-kulturowe i polityczne.

W odniesieniu do sfery społeczno-ekonomicznej należy wskazać na niski poziom bezpieczeństwa socjalnego oraz negatywny wpływ niestabilności ekonomicznej (wywołanej z kolei politycznymi wstrząsami). Dalej, problemem jest mała mobilność społeczna, czyli brak możliwości awansu społecznego, co prowadzi do rozwarstwienia społecznego i kulturowego oraz znacznie utrudnia młodym ludziom dostęp do interesujących ich zasobów. Inny problem to społeczna anomia, tj. utrata aksjologicznych i normatywnych podstaw potrzebnych do utrzymania społecznej tożsamości i solidarności (Dosmakhambetuly *et al.*, 2019).

Problemem nie jest zubożenie, ale ogólny brak perspektyw. Jak zauważa Azamat Sakiev (2020), w wielu ustnych przekazach zebranych w toku badań od osób zaangażowanych w terroryzm pojawia się poczucie frustracji wynikające z bardzo niepewnej sytuacji pomimo zdobycia wysokiego wykształcenia i podjęcia wzmoczonych wysiłków (migracje), aby ustabilizować swoje życie. Trudności tego typu wywołują poczucie wykluczenia i bezużyteczności społecznej. W konsekwencji wykształca się eskapistyczna mentalność, w której dominuje chęć wyrwania się z otaczającej rzeczywistości.

Wypychające bodźce etniczno-kulturowe wynikają z prześladowań, tarć społecznych i izolacji na gruncie etniczno-kulturowym. Wśród środkowoazjatyckich FTF zauważalna jest nadreprezentacja osób pochodzących ze społeczności stanowiących jakiegoś rodzaju mniejszość lub wyizolowaną grupę w swoim kraju. Dotyczy to np. etnicznych Uzbeków pochodzących z Kirgistanu. Jeszcze w 2010 r. starcia między Kirgizami a Uzbekami w południowym Kirgistanie wywołały ucieczkę z kraju 40 tys. Uzbeków, z których część zdecydowała się na migrację zarobkową poza region, ale inna część dołączyła do grup ekstremistycznych. Konflikty etniczne, separacja i izolacja społeczna rodzą poczucie wykluczenia i niesprawiedliwości i generują uczucia, które wyzwalają agresywne zachowania (Sakiev, 2020).

Polityczne represje są czymś powszechnym w państwach Azji Środkowej. Indeks *Freedom in the World* publikowany corocznie przez amerykański Freedom House klasyfikuje wszystkie pięć krajów regionu jako „not free”, a Turkmenistan i Tadżykistan wymienia wśród „najgorszych spośród najgorszych” w skali świata, jeśli chodzi o ograniczenia wolności osobistych i praw obywatelskich (Freedom House, 2023). Z kolei indeks transformacji politycznej, opracowywany przez niemiecką Fundację Bertelsmanna (*Bertelsmann Transformation Index*, BTI), klasyfikuje Kirgistan jako „wysoce wadliwą demokrację” (*highly defective democracy*) – i jest to najlepszy wynik w skali regionu, ponieważ wszystkie pozostałe państwa BTI ocenia już jako „twarde autokracje” (*hard-line autocracy*) (Bertelsmann Stiftung, 2022).

Represje dotyczą także kwestii religijnych. Raport US Commission on International Religious Freedom z roku 2013 (a więc z okresu kiedy problem FTF był już szeroko znany) wskazuje na Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan jako na „kraje szczególnej troski” (*countries of particular concern*), a na Kazachstan jako kraj wymagający uwagi pod względem wolności religijnej (USCIRF, 2013).

Jedynie Kirgistan w tej sferze odznacza się większym liberalizmem. W pozostałych państwach środkowoazjatyckich wprowadzono ścisłą regulację i kontrolę instytucji religijnych oraz dokonano sekurytyzacji islamu, polegającą na tym, że każda nieusankcjonowana przez państwo forma aktywności religijnej etykietowana jest jako „nietradycyjna” i „ekstremistyczna” – a więc stanowiąca zagrożenie. Pozwala to władzom na stosowanie szczególnych środków dyscyplinujących i kontrolujących (Lemon, 2021). Czasami przybiera to absurdalne formy. W Tadżykistanie w 2016 r. ogłoszono „wojnę z brodami”. Policja zatrzymała wówczas kilkanaście tysięcy mężczyzn i siłą ich ogoliła w ramach „zwalczania radykalizmu” (Sarkorova, 2016). Jest to tragikomiczny przykład przeciwnie skutecznych i bezsensownych działań, ponieważ brody zlikwidowano na krótko, a wspomnienie upokorzenia pozostanie u mężczyzn na długo. Zasadniczo strategia sekurytyzacji religii daje wymierne skutki w postaci neutralizacji bezpośredniego zagrożenia terrorystycznego, ale generuje też długofalowe negatywne konsekwencje.

Jedną z form uwolnienia się od opresyjnych warunków są migracje (choć ich głównym powodem są zdecydowanie czynniki ekonomiczne). Migracje to w ogóle sposób na życie bardzo wielu przedstawicieli narodów omawianego regionu (Schenk, 2021). Głównym kierunkiem przemieszczeń jest Rosja i jej miasta, ale sporo ludzi wyjeżdża też do Turcji (Khamza, 2019). W nowym otoczeniu migranci zderzają się z nowymi problemami i są wystawieni na liczne stresory, które mają wpływ na ich zdrowie psychiczne i somatyczne (Jaroszevska, 2013). Zmarginalizowani już w swoich ojczyznach, często doświadczają kolejnej dyskryminacji ze strony społeczeństwa i władz rosyjskich. Nie brakuje doniesień z Rosji o ulicznych atakach, pobiciach i codziennym poniżaniu ze względu na kolor skóry i religię (Tucker, 2015). Co ważne z punktu widzenia radykalizacji, w nowym otoczeniu znika presja i kontrola ze strony takich podmiotów, jak rodzice, najbliższa rodzina, lokalne autorytety czy państwowe (ojczyste) instytucje bezpieczeństwa publicznego. Zatem osłabieniu ulega „powstrzymywanie zewnętrzne” (*outer containment*) przed zerwaniem z dotychczasowym systemem norm, a konsekwencji przed dokonaniem przestępstwa czy radykalizacją.

Jak wskazują badania opublikowane przez Royal United Services Institute (RUSI), osoby z Azji Środkowej w Rosji spotykają się z nową falą czynników typu *push*. Po pierwsze z powodów biurokratycznych część migrantów osiada na terenie Rosji nielegalnie, co obniża ich status oraz czyni wrażliwymi w wielu aspektach – w tym w kontaktach z ekstremistycznymi werbownikami. Po drugie

wielu migrantów jest eksploatowanych ekonomicznie, w wyniku czego borykają się z problemami finansowymi i zubożeniem. Relatywna deprivacja może prowadzić do działań dających obietnicę szybkich korzyści finansowych, takich jak przestępczość czy ekstremizm (w ramach którego również możliwy jest zarobek). Po trzecie dyskryminacja, stygmatyzacja i sekurytyzacja migracji zarobkowej z Azji Środkowej, panująca w Rosji po zamachu w 2017 r. w petersburskim metrze, prowadzą do społecznej marginalizacji migrantów (Elshimi *et al.*, 2018).

Inny typ migracji jako formy ucieczki od opresyjnych warunków polityczno-społecznych i trudnej sytuacji materialnej to wyjazd na zagraniczną uczelnię islamską, aby uzyskać wykształcenie religijne. Wiele krajów islamskich ma na swoim terytorium ośrodki religijne i instytucje edukacyjne, które oferują w pełni bezpłatne studia i zabezpieczenie wszystkich potrzeb podczas pobytu. Na wyjazd decydują się więc często osoby, które z powodów finansowych nie mogą sobie pozwolić na studia w swojej ojczyźnie. Młodzi ludzie wyjeżdżają zatem do Egiptu, Arabii Saudyjskiej czy Bangladeszu. Jak twierdzą źródła oficjalne i eksperci z państw Azji Środkowej – często po powrocie odgrywają oni kluczową rolę w rozpowszechnianiu radykalnych idei (International Crisis Group, 2015; International Organization for Migration, 2016).

Należy w tym miejscu z mocą podkreślić, że migracje zarobkowe to strukturalny czynnik, który najbardziej zaważył na zaangażowaniu osób z Azji Środkowej w dżihadystyczną i terrorystyczną walkę na Bliskim Wschodzie. Ale trzeba jednocześnie zastrzec, że nie ma koniecznego związku między migracją a terroryzmem. O ile niemal wszyscy środkowoazjatyccy FTF to migranci, to zdecydowanie nie każdy migrant musi stać się terrorystą. Nie wolno tracić z oczu rzeczywistych proporcji. Liczba migrantów z Azji Środkowej w Rosji wg danych z 2018 r. wynosiła blisko 5 mln (2,6 mln Kazachów, 1,1 mln Uzbeków, 590 tys. Kirgizów, 470 tys. Tadżyków, 190 tys. Turkmenów) (Soliev, 2019). Zakładając nawet, że wszyscy spośród ok. 5,5 tys. środkowoazjatyckich FTF wyjechali na Bliski Wschód z Rosji, można wyliczyć, że stanowili oni tylko ok. 0,11% migrantów zarobkowych z omawianego regionu znajdujących się na terytorium państwa rosyjskiego. Zatem pozostałe 99,89% nie generowało zagrożenia tego typu (por. Lemon, 2018; Schenk, 2021).

Czynniki przyciągające (*pull*) to różnego rodzaju pokusy, atrakcje, treści propagandowe, ideologie, narracje, nośniki wzorców dewiacyjnych, dewiacyjne subkultury i grupy (przestępcze, ekstremistyczne, terrorystyczne). Innymi

słowy są to „rozpraszacze” wybijające jednostkę z uporządkowanych zachowań zgodnych z obowiązującymi normami społecznymi (Reckless, 2011).

Na początek należy zwrócić uwagę na zorganizowany werbunek prowadzony przez ugrupowania terrorystyczne. Różnego rodzaju opracowania i relacje wskazują na Moskwę jako miejsce radykalizacji i rekrutacji oraz swego rodzaju „hub” dla ochotników wyjeżdżających na Bliski Wschód (Burskaya, 2016). Według eksperckich doniesień (Grishin, 2015) w stolicy Rosji działało 300-500 islamistycznych rekruterów, w większości przedstawicieli narodowości północnokaukaskich, którzy o wiele lepiej znają rosyjską kulturę oraz miejscowy teren i – funkcjonując na pograniczu terroryzmu i zorganizowanej przestępczości – dysponują bazą materiałowo-techniczną i kontaktami międzynarodowymi. Rekruterzy operowali przede wszystkim w otoczeniu moskiewskich meczetów, gdzie często werbowali ludzi zmagających się z trudnościami na miejscowym rynku pracy oraz osobistymi problemami. Na „pierwszej linii” działań werbunkowych pracowali informatorzy, którzy rozpoznawali i typowali przyszłych FTE, tworzyli *dossier* z opisem ich sytuacji i charakterystyką cech osobistych. Następnie do działania wchodził werbownicy wyspecjalizowani w nawiązywaniu kontaktu, budzeniu zaufania i budowaniu więzi (Grishin, 2015). W radykalizacji i rekrutacji udział brał często przedstawiciel rodzimej dla werbowanego środkowoazjatyckiej grupy etnicznej (który z kolei był związany z szerszymi kaukaskimi sieciami). Pozwalało to likwidować bariery językowe i niwelować różnice kulturowe między stroną werbującą a werbowaną. Efektywna radykalizacja i rekrutacja trwała zwykle dłuższy okres, odbywała się w wąskich grupkach i kręgach ludzi, w atmosferze zainteresowania i troski w stosunku do ofiary. Pod wieloma względami zbliżona była do praktyk stosowanych przez sekty religijne. Po pierwsze stosowano olbrzymi nacisk wobec ofiary, aby zerwała ze swoim dotychczasowym środowiskiem społecznym (głównie: by wyszła spod wpływu rodziców). Po drugie formułowano bardzo wiele wzmocnień pozytywnych w postaci zainteresowania, pochwał, komunikatów dających poczucie akceptacji i przynależności. Po trzecie – wprowadzano elementy radykalnej ideologii religijnej mającej usprawiedliwić przyszłe czyny (Elshimi et al., 2018; Grishin, 2015). Po zwerbowaniu zazwyczaj następowała lotnicza podróż do Turcji jako kraju tranzytowego na drodze do Syrii (Burskaya, 2016).

Centralną rolę w procesie rekrutacji bojowników oraz w szerokim planowaniu strategicznym takich organizacji jak ISIS odgrywała manipulacja informacją

i propaganda poprzez najnowsze środki komunikacji. ISIS i AQ dysponowały silnie rozbudowanym systemem propagandowym posługującym się językiem rosyjskim. Analiza jego kanałów i treści to temat na osobne opracowanie (zob. Ratelle i Sokirianskaia, 2018). Dla migrantów z Azji Środkowej Rosja jest krajem ze zdecydowanie szerszym i łatwiejszym dostępem do internetu i do urządzeń mobilnych (jak smartfony) niż ich ojczyzny. Na emigracji łatwiej też uzależnić się od bodźców cyfrowych i treści elektronicznych (Elshimi *et al.*, 2018).

Cyberprzestrzeń, która jest środowiskiem otwartym i dostępnym, paradoksalnie ułatwia radykalizującym się osobom wyizolowanie się od własnego środowiska społecznego i samodzielnego rozwijania skrajnych przekonań. Jest to etap „pre-radykalizacji” i samoidentyfikacji. Jednostka sama szuka wtedy inspiracji i wiedzy. Niestety w konfrontacji z materiałami dżihadystycznymi okazuje się często wrażliwa i bezbronna. Współcześnie ugrupowania terrorystyczne niezwykle silnie uderzają w sferę afektywną człowieka posługując się przede wszystkim emocjonalnymi i drastycznymi treściami wizualnymi. Szerokie rozpropagowanie poprzez sieci internetowe (w tym społecznościowe) obrazów z wojny w Syrii sprawiło, że stała się ona trwałym elementem świadomości i palącym problemem wśród muzułmanów nawet w oddalonych od Bliskiego Wschodu regionach świata (MacWilliam, 2020).

Po samoidentyfikacji radykalizująca się jednostka podejmowała próbę kontaktu z organizacją terrorystyczną lub internetowym rekruterem. Dochodziło do tego najczęściej poprzez media społecznościowe. Rekruter/moderator tworzył wówczas internetową mikro-społeczność, aby odizolować ofiary od otoczenia, a następnie stopniowo przenosił komunikację do szyfrowanych komunikatorów takich jak Signal czy Telegram. W wirtualnych mikrospołecznościach złożonych z kilku osób obalano kolejne tabu (jak stosowanie przemocy i zabijanie). Następny etap dotyczył już działania. Mogły wówczas mieć miejsce fizyczne spotkania ofiary z rekruterem, mogły też być formułowane zachęty do samodzielnego przeprowadzenia ataku w miejscu zamieszkania, jak również mogły zapadać decyzje w kwestii wyjazdu zwerbowanego na Bliski Wschód (Ratelle i Sokirianskaia, 2018).

W opracowaniach i relacjach pojawiają się sprzeczne oceny, która z form rekrutacji FTF była powszechniejsza i skuteczniejsza: tradycyjna – „odgórna”, oparta na fizycznym kontakcie i werbunku, np. w wielkomiejskim środowisku Moskwy, czy też bezkontaktowa – „oddolna”, wynikająca z samoradykalizacji w cyberprzestrzeni. Z braku precyzyjnych danych jest to kwestia nierozstrzygalna,

a obie formy należy uznać za równorzędne, równoległe i komplementarne z punktu widzenia celów organizacji terrorystycznej.

Dodać należy zastrzeżenie, że nie wobec każdego ochotnika trzeba było stosować wyrafinowaną strategię rekrutacyjną. Część łatwo poddała się idealistycznej wizji „kalifatu” z islamistycznej propagandy. Dotyczy to szczególnie ludzi, którzy wyjeżdżali całymi rodzinami – nie mając wiele do stracenia z powodu marginalizacji i wykluczenia w swoim środowisku oraz planując rozpoczęcie lepszego życia. Noah Tucker (2022) przywołuje sugestywny filmik propagandowy, opisujący historię młodego niewidomego mężczyzny z górniczej miejscowości położonej na pustyni w Kazachstanie. Z pomocą lokalnej społeczności zdobył kwalifikacje masażysty, ale tam gdzie mieszkał nie miał szans na wystarczającą liczbę zleceń. Wyjechał, zapewniając rodzinę, że ma zamiar szukać pracy w większym mieście. Kolejne ujęcie pokazuje go w szpitalu polowym w Syrii jako fizjoterapeutę pomagającego rannym bojownikom oraz człowieka, który odnalazł cel, poczucie sensu i przynależności – na co nie miał szans w domu.

Formułując generalną ocenę siły przyciągania islamistycznej propagandy należy zgodzić się z Ianem MacWilliamem (2020), że bez codziennego wpływu rozemocjonowanych doniesień rozpowszechnianych w języku rosyjskim i w językach lokalnych, mało prawdopodobne byłoby to, co faktycznie się stało, czyli opanowanie wyobraźni młodych ludzi przez ISIS i wojnę w Syrii. Propaganda dżihadystyczna odegrała wyjątkową rolę w przyciągnięciu tysięcy rekrutów z regionu Azji Środkowej i z całego obszaru postsowieckiego. Internetowe sieci komunikacyjne połączyły różne społeczności i diaspory islamskie rozsiane po Eurazji. Pozwoliły różnym grupom wejść na wyższy poziom organizacyjny i operacyjny, stworzyły nowe role i funkcje w ugrupowaniach terrorystycznych, ożywiły dżihadystyczną ideologię i stworzyły nowe kanały dla jej propagandy (MacWilliam, 2020).

Jeszcze jednym czynnikiem przyciągającym do terroryzmu może być religia. Jest to jednak kwestia dyskusyjna. Motywy religijne, argumenty teologiczne, czy wezwania do solidarności z innymi muzułmanami rzeczywiście przewijają się w narracjach badanych bojowników. Szczególnie solidarność religijna, rozbudzona przez propagandę islamistyczną epatującą doniesieniami o zbrodniach syryjskich sił rządowych, faktycznie była sterownikiem wyjazdów w rejon konfliktów ochotników, którzy chcieli pomagać poszkodowanym. Typ FTF powodowanego altruizmem i miłosierdziem względem ofiar wojny często przewija się w badaniach

(Grabowski, 2021b). Zwrot w kierunku islamu może być odpowiedzią na społeczną anomie i rozczarowanie życiem w zsekularyzowanym społeczeństwie. Islam daje możliwość reinterpretacji własnych doświadczeń i biografii oraz oferuje „nowe otwarcie”, tj. uporządkowanie życia wg sztywnych i jednoznacznych zasad myślenia i zachowania, które bardzo odpowiadają osobom poszukującym bezpieczeństwa ontologicznego (Grabowski, 2021c). Wielu badaczy zwraca jednak uwagę, że argumenty religijne mają ograniczony wpływ. Pojawiają się dopiero w końcowym etapie radykalizacji i służą do neutralizacji naturalnych inhibitorów agresji oraz „zdemontowania” ostatnich struktur powstrzymujących przed przemocą (np. wypowiedzenie posłuszeństwa rodzicom w imię fundamentalistycznie pojmowanego obowiązku religijnego). Zdaniem Azamata Sakieva (2020) siła przyciągania islamu w obszarze postsowieckim jest stosunkowo słaba, a za mobilizacją środkowoazjatyckich FTF stoją ponadprzeciętne socjoekonomiczne i polityczne czynniki wypychające.

Czynniki osobiste wiodące do radykalizacji obejmują przede wszystkim stan psychiczny jednostki, jej osobiste predyspozycje oraz aktualną sytuację życiową. Analiza na tym poziomie jest niezbędna, gdyż – jak słusznie zauważają eksperci – „nie ma dwóch takich samych ludzi i rozważania nad dzielącymi ich indywidualnymi różnicami mogą posunąć nas krok naprzód w zrozumieniu, dlaczego niektórzy się radykalizują, a inni nie” (Koomen i Pligt, 2016, s. 93). Niestety nie ma też rozpoznanej „osobowości terrorystycznej” ani ścisłego „profilu terrorysty”. Dwie osoby o bardzo podobnych cechach mogą inaczej zareagować na możliwość zaangażowania w terroryzm. Jak wskazuje Randy Borum można mówić raczej o ogólnych „podatnościach” na terroryzm, czyli o czynnikach, które sprawiają, że jednostka jest bardziej otwarta na zaangażowanie tego typu. Borum wymienia trzy takie czynniki: (1) doświadczenie niesprawiedliwości i poniżenia, (2) potrzeba tożsamości, (3) potrzeba przynależności (Borum, 2011).

Badacze z Kazachstanu wskazują na następujący zestaw cech charakterystycznych dla bardzo młodych ludzi (14–22 lata) podatnych na ekstremizm: (1) Wysoki poziom lęku, wrażliwość, skłonność do refleksji, słaba odporność na stres przy jednoczesnym niskim poziomie lęku sytuacyjnego. (2) Wysoka subiektywna samoocena; wysokie oczekiwania przy braku umiejętności radzenia sobie z problemami. (3) Widoczny indywidualizm, egotyzm, brak zainteresowania innymi ludźmi; przedkładanie własnego interesu nad interes innych; determinacja do obrony własnego interesu oraz bycia niezależnym.

(4) Niechęć do wykonywania poleceń i przestrzegania społecznych norm zachowania. (5) Nieostrożność, impulsywność, skłonność do pochopnego działania. (6) Niezdolność i niechęć do oceny konsekwencji własnych czynów; impulsywność w zachowaniu; bezkrytyczna postawa wobec własnych działań. (7) Niezdolność do organizacji własnego czasu; niespójne plany i cele. (8) Nierozwinięte mechanizmy samoregulacji (przewidywanie, kontrola, modelowanie, ocena wyników) (Dosmakhambetuly et al., 2019). W mobilizacji FTF zwykle dużą rolę odgrywają też obiektywne czynniki demograficzne, takie jak: wiek, płeć, sytuacja rodzinna, a nawet parametry fizyczne. Najbardziej skłonni do wyjazdu są młodzi mężczyźni bez problemów zdrowotnych, nie ograniczani przez sprawy rodzinne czy majątkowe i z predyspozycjami do podjęcia zbrojnej (fizycznej) walki.

Noah Tucker (2022) zwraca uwagę na jeszcze jeden typ wyjeżdżających do Syrii – na pozbawionych sprawczości i podmiotowości w swym działaniu oraz nieświadomych znaczenia i konsekwencji własnej decyzji. Dotyczy to żon i dzieci ochotników, a także osób, które dały się biernie pociągnąć do wyjazdu przez sieci społeczne (przyjaciół, kolegów z tej samej klasy, sąsiadów, migrantów pochodzących z tej samej miejscowości itp.).

Zagrożenie ze strony środkowoazjatyckich FTF po rozbiciu ISIS

Nodirbek Soliev (2021) wymienia cztery grupy FTF, które powstały po likwidacji głównych struktur ISIS jako najsilniejszego podmiotu dżihadystycznego w Syrii i Iraku. (1) Osoby, które pozostały w strefie konfliktu oraz kontynuują działania bojowe (*Remainers*). (2) Osoby, które przemieściły się do krajów trzecich, w tym także po to, by kontynuować walkę (*Relocators*). (3) Osoby, które wróciły do swoich krajów korzystając z rządowych programów (*Repatriants*). (4) Osoby, które wróciły do swoich krajów samodzielnie, jawnie bądź w ukryciu (*Returnees*).

Jeśli chodzi o FTF kontynuujących walkę, to na terytorium Syrii swoją odrębność oraz zdolności bojowe zachowały KTJ oraz KIB (oba afiliowane do HTS), działające w prowincji Latakia. Według raportu ONZ z lutego 2023 r. KTJ liczył ok. 800 bojowników i zanotował nawet pod tym względem wzrost (UN Security Council, 2023). Z kolei wg raportu ONZ z 2022 r. KIB dysponował 110 bojownikami (UN Security Council, 2022b).

Według szacunków Solieva 1633 osoby (tj. 29% wszystkich środkowoazjatyckich FTF) zginęły w walce w Syrii i Iraku. Kolejne 2 tys. 220 osób (39%) – w większości kobiety i dzieci – w toku walk zostało schwytych i osadzonych w kurdyjskich

i irackich więzieniach. Spośród osadzonych na Bliskim Wschodzie, dokładnie 1301 osób skorzystało z rządowych programów repatriacji, w ramach których państwa środkowoazjatyckie sprowadziły z powrotem swoich obywateli. W zdecydowanej większości były to dzieci (uznane za niewinne ofiary wojny) oraz kobiety – wobec których najczęściej padały oceny, że zostały oszukane i wykorzystane przez mężów/partnerów. Poddano je krótkiemu procesowi adaptacji obejmującemu opiekę medyczną i psychologiczną oraz porady religijne, a następnie skierowano do miejsc pochodzenia, gdzie znalazły się pod opieką rodziny i lokalnej społeczności (oraz pod obserwacją sił bezpieczeństwa). Natomiast nieliczni mężczyźni, którzy wrócili w ramach repatriacji musieli liczyć się z aresztowaniem, procesem i karą pozbawienia wolności (Soliev, 2021). Generalnie skala i skuteczność programów repatriacji własnych obywateli z Bliskiego Wschodu wywindowała Kazachstan i Uzbekistan do pozycji światowych liderów w tej dziedzinie. Z kolei szeroki proces „adaptacji” (a nie karania) powracających był zupełnie nieprzystający do represyjnego charakteru tych państw i być może zwiastuje nowe podejście do problemu radykalizacji (Tucker, 2022).

Spośród *returnees* pierwszą podkategorię stanowią osoby, które samodzielnie powróciły do swoich krajów i oddały się w ręce sił bezpieczeństwa, wyrażając skruchę z powodu własnego postępowania. Do stycznia 2018 r. 125 takich osób wróciło do Kazachstanu. Do listopada 2018 r. 163 tego typu osoby wróciły do Tadżykistanu. O wiele większe zagrożenie generują *returnees* powracający do swego kraju z misją przeprowadzenia ataku lub założenia nowej komórki. Zazwyczaj posługują się przy tym sfałszowanymi dokumentami. Najwięcej (kilkanaście) takich przypadków zanotował Kirgistan (Soliev, 2021).

Największe zagrożenie i zarazem największą niewiadomą stanowią *relocators*. Turcja była najczęstszym krajem docelowym dla tych FTF, którzy chcieli na nowo zorganizować sobie życie, jak również krajem tranzytowym dla tych, którzy szukali drogi wyjazdu w dalsze regiony. Kolejnym atrakcyjnym krajem była przed wojną Ukraina – bliska językowo i nie utrudniająca wjazdu obywatelom państw środkowoazjatyckich, z dość szerokimi możliwościami uzyskania na czarnym rynku podrobionych dokumentów. Poza tym byłych FTF z Azji Środkowej aresztowano m.in. w Niemczech, w Grecji czy na Cyprze. Zanotowano również wyjazdy do krajów Afryki (Republika Środkowej Afryki, Egipt, Gwinea Bissau, Sudan) oraz Azji Płd.-Wsch. (Indonezja) (Soliev, 2019). Największy niepokój i zainteresowanie analityków od kilku lat wywołuje możliwość przemieszczenia

się FTF z Syrii do Afganistanu i w konsekwencji wzrost potencjału ISKP (Lemon et al., 2018). Na szczęście obawy z tym związane nie znalazły potwierdzenia w faktach. Jak jednoznacznie stwierdza raport ONZ z 2021 r. liczba FTF, którzy po rozbiciu ISIS napłynęli do Afganistanu była niewielka, a ISKP nie stało się nowym „kalifatem” (UN Security Council, 2021).

Podsumowanie

Azja Środkowa jest bardzo ciekawym polem badań w zakresie terroryzmu i antyterroryzmu. Poziom bezpośredniego zagrożenia w omawianych państwach postsowieckich jest stosunkowo niski – co jest wynikiem przede wszystkim twardej i represyjnej polityki prowadzonej od dawna przez miejscowe rządy. Terroryzm środkowazjatycki ma współcześnie głównie wymiar międzynarodowy. Taka sytuacja jest skutkiem bezpośredniego sąsiedztwa z Afganistanem, który pozostaje „rozsadnikiem” terroryzmu i gdzie funkcjonują grupy złożone z osób wywodzących się z postsowieckiej Azji Środkowej. Ponadto zagrożeniem jest islamistyczna radykalizacja wśród środkowoazjatyckich migrantów zarobkowych oraz ich zaangażowanie w globalny ruch salafickiego dżihadu.

Radykalizacja i mobilizacja środkowoazjatyckich FTF ma złożony charakter. Wśród bojowników, którzy wyjechali na Bliski Wschód znajdowali się zarówno terroryści mający już doświadczenie w ugrupowaniach działających w Afganistanie i Pakistanie, jak i osoby zradykalizowane i zrekrutowane do HTS i ISIS w czasie przebywania na migracji zarobkowej (tych było najwięcej). Wśród wyjeżdżających były też całe rodziny, z kobietami i dziećmi, które wyruszyły do Syrii z nadziejami na rozpoczęcie lepszego życia. Spośród różnorodnych przyczyn radykalizacji należy z pewnością podkreślić znaczenie marginalizacji społecznej (zarówno w państwach Azji Środkowej, jak i w krajach docelowych migracji zarobkowej) oraz niezwykle skuteczną sugestywną i emocjonalną propagandę terrorystyczną obecnej w cyberprzestrzeni i w nowych mediach.

Poziom zagrożenia kreowanego przez środkowoazjatyckich FTF po rozbiciu głównych struktur ISIS nie okazał się tak wysoki, jak prognozowano jeszcze kilka lat temu. Zniszczenie ISIS nie jest tu jednak szczególnie istotną cezurą, ponieważ większość FTF z omawianego regionu skupiła się w szeregach HTS. Najbardziej zradykalizowani terroryści albo kontynuują walkę w Syrii (do 1 tys. FTF), albo zginęli wcześniej, albo też przebywają w kurdyjskich i irackich więzieniach. Po serii zamachów w 2017 r. na terenie Europy i Ameryki Płn. przez

kilka lat nie odnotowywano tak dużych ataków dokonanych przez osoby z Azji Środkowej. Tragicznym przełomem był ostrzał i podpalenie hali koncertowej w Krasnogorsku, gdzie sprawcami było czterech Tadżyków, z których jeden posiadał brata walczącego od 2016 r. w Syrii (Rukhullo i Akhmadi, 2024). W tym przypadku, wg słów szefa rosyjskiej FSB, „przygotowanie, finansowanie, atak i odwrót terrorystów były koordynowane za pośrednictwem Internetu przez członków grupy Wilajat Chorasán zlokalizowanej w strefie afgańsko-pakistańskiej” (Interfax, 2024a). O organizatorach uderzenia w Krasnogorsku wiadomo na razie niewiele, ale niestety wydaje się oczywiste, że środkowoazjatyckie diaspory muszą być kontrolowane pod kątem zagrożenia terrorystycznego. FTF którzy dokonali relokacji z Bliskiego Wschodu mogą mieć inne zadania niż dokonanie zamachu. Mogą zajmować się rekrutacją, zbieraniem funduszy, logistyką, szkoleniem itp. Mogą także z Bliskiego Wschodu i Azji Południowej inspirować i koordynować operacje terrorystyczne. Po bojownikach, którzy przeszli przez szeregi ISIS i HTS w Syrii i Iraku na front dżihadu wchodzi kolejne zradykalizowane jednostki i grupy. Problem środkowoazjatyckiego terroryzmu pozostaje aktualny i wymaga wzmożonej uwagi ze strony służb specjalnych, ekspertów i badaczy akademickich.

Bibliografia

- Akmataliyeva, A. M. (2018). Mezhdunarodnyy terrorizm v Tsentral'noy Azii: Kriticheskiy diskursivnyy analiz. *Vestnik Kyrgyzsko-Rossiyskogo Slavyanskogo Universiteta*, 18(7), 107–110. <https://elibrary.ru/item.asp?id=36386177&>
- Ali, J. (2023). The Tabligh Jama'at and Its Non-violent Resoluteness. W: *Routledge Handbook of Non-Violent Extremism* (s. 85–99). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003032793-8>
- Aron, L. (2016). *The Coming of the Russian Jihad: Part I*. War on the Rocks. <https://warontherocks.com/2016/09/the-coming-of-the-russian-jihad-part-i/>
- Balci, B. (2012). The Rise of the Jama'at Al Tabligh in Kyrgyzstan: The Revival of Islamic Ties Between the Indian Subcontinent and Central Asia? *Central Asian Survey*, 31(1), 61–76. <https://doi.org/10.1080/02634937.2012.647843>
- Balci, B. (2015). Reviving Central Asia's Religious Ties with the Indian Subcontinent? The Jamaat Al Tabligh. *Religion, State and Society*, 43(1), 20–34. <https://doi.org/10.1080/09637494.2015.1020140>
- Bekmirzaev, I. (2022). Concepts of Islam and its Politicization in Central Asia. *World Bulletin of Social Sciences*, 17, 103–109. <https://scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/1827>
- Bertelsmann Stiftung. (2022). *The Transformation Index (BTI 2022)*. BTI. <https://bti-project.org/en/?&d=D&cb=00000>
- Bilková, V. (2018). Foreign Terrorist Fighters and International Law. *Groningen Journal of International Law*, 6(1), Article 1. <https://doi.org/10.21827/5b51d51a22ac3>
- Borum, R. (2011). Terrorism, Psychology of. W: *The Encyclopedia of Peace Psychology*. John Wiley & Sons, Ltd. <https://doi.org/10.1002/9780470672532.wbep275>
- Brykja, F. (2021). The Involvement of Western Balkan Terrorist-Fighters in Armed Conflicts in Syria and Iraq. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 19(4), 151–173. <https://doi.org/10.36874/RIESW.2021.4.8>

- Burskaya, Z. (2016, 18 stycznia). *Doroga v IGIL prolegla cherez Moskvu*. Novaya Gazeta. <https://novyagazeta.ru/articles/2016/01/18/67080-doroga-v-igil-prolegla-cherez-moskvu>
- Capital News. (2023, 3 grudnia). *Experts Discuss Rise of Extremism, Radicalisation in Central Asia at Event in London*. Capital News. <https://www.capitalfm.co.ke/news/2023/11/experts-discuss-rise-of-extremism-radicalisation-in-central-asia-at-event-in-london/>
- Caravanserai. (2020, 30 września). *Pol'sha deportirovala troikh tadjhikistantsev za svyazi s «Islamskim gosudarstvom»*. CARAVANSERAI. https://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2020/09/30/feature-02
- Cook, J., Vale, G. (2018). *From Daesh to 'Diaspora': Tracing the Women and Minors of Islamic State*. Department of War Studies, Kings College. <https://giwps.georgetown.edu/resource/from-daesh-to-diaspora/>
- Cornell, S. E. (2018). Central Asia: Where Did Islamic Radicalization Go? W: K. Migacheva, F. Bryan (red.), *Religion, Conflict, and Stability in the Former Soviet Union* (s. 65–97). RAND, National Security Research Division. <https://doi.org/10.7249/RR2195>
- Cragin, R. K. (2021). Preventing the Next Wave of Foreign Terrorist Fighters: Lessons Learned from the Experiences of Algeria and Tunisia. *Studies in Conflict & Terrorism*, 44(7), 543–564. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2019.1568005>
- Debata, M. R. (2010). Hizb Ut-Tahrir: The Destabilising Force in Central Asia. W: K. Warikoo (red.), *Religion and Security in South and Central Asia* (s. 124–138). Routledge.
- Doosje, B., Moghaddam, F. M., Kruglanski, A. W., de Wolf, A., Mann, L., Feddes, A. R. (2016). Terrorism, Radicalization and De-Radicalization. *Current Opinion in Psychology*, 11, 79–84. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2016.06.008>
- Dosmakhambetuly, G., Onuchko, M., Primbetov, D. (2019). Religious Extremism Among Central Asian Youth: Specifics, Problems and Solutions. *Central Asia and the Caucasus*, 20(3), 111–137.
- Elshimi, M. S., Pantucci, R., Lain, S., Salman, N. L. (2018). *Understanding the Factors Contributing to Radicalisation Among Central Asian Labour Migrants in Russia* (RUSI Occasional Paper). Royal United Services Institute for Defence and Security Studies. https://www.sfcg.org/wp-content/uploads/2018/04/RUSI-report_Central-Asia-Radicalisation_ENG_24042018.pdf
- Ergashev, B. (2020). Vykhodtsy iz Uzbekistana—Chleny terroristicheskikh organizatsiy v Sirii i Irake: Sovremennoye sostoyaniye i perspektivy. *Novye Vyzovy i Podkhody Po Regional'noy i Global'noy Bezopasnosti v Tsentral'noy Azii. Materialy Mezhdunarodnoy Konferentsii (g. Nur-Sultan, 26 Oktyabrya 2018 g.)*, 230–254. Dostęp: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/1/448453.pdf>
- Fiedler, R. (2017). Wpływ czynników wewnętrznych i zewnętrznych na rozwój terroryzmu w Azji Centralnej. *Przegląd Strategiczny*, 7(10), 307–318. <https://doi.org/10.14746/ps.2017.1.17>
- Freedom House. (2023). *Freedom in the World 2023*. Freedom House. Dostęp: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-03/FIW_World_2023_DigitalPDF.pdf
- Global Terrorism Database*. (2022). GTD. Dostęp: <https://www.start.umd.edu/gtd/>
- Grabowski, T. (2020). Północnokaukasky bojownicy w szeregach Państwa Islamskiego. Profil psychologiczno-społeczny oraz mechanizmy rekrutacji. *Przegląd Orientalistyczny*, (2–3 (274–275) „Świat islamu w perspektywie badań arabistycznych i politologicznych Historia i współczesność”), 145–164. <https://doi.org/10.33896/POrient.2020.2–3.4>
- Grabowski, T. (2021a). Islamic Terrorism as a Threat to the Security of Eastern European Countries. *The Police Review*, 142(2), 100–125. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.2499>
- Grabowski, T. (2021b). Kulturowe aspekty wyjazdów zagranicznych bojowników terrorystycznych z Europy Zachodniej na Bliski Wschód w latach 2011–2021. *Perspektywy Kultury*, 35(4), 385–404. <https://doi.org/10.35765/pk.2021.3504.22>
- Grabowski, T. (2021c). Radykalizacja młodzieży do terroryzmu na przykładzie 'zagranicznych bojowników terrorystycznych' z regionu Kaukazu Północnego. *Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego*, 15(1), 93–121. <https://doi.org/10.34862/rbm.2021.1.5>

- Grabowski, T. (2022). Globalne tendencje w bezpieczeństwie. W: A. Malewska, M. Filary-Szczepanik, W. Pasierbek, B. Szlachta (red.), *Globalizacja i współzależność* (s. 309–329). Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum. <https://doi.org/10.35765/slowniki.157>
- Grishin, A. (2015, 19 czerwca). *Grishin: Verbovkoy v IG na russkom zanimayetsya 5-10 tysyach propagandistov*. RIA Novosti. Dostęp: <https://ria.ru/20150619/1079078702.html>
- Hegghammer, T. (2010). The Rise of Muslim Foreign Fighters: Islam and the Globalization of Jihad. *International Security*, 35(3), 53–94. https://doi.org/10.1162/ISEC_a_00023
- Institute for Economics & Peace. (2014). *Global Terrorism Index 2014: Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*. <https://reliefweb.int/report/world/global-terrorism-index-report-2014>
- Institute for Economics & Peace. (2015). *Global Terrorism Index 2015: Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*. <http://visionofhumanity.org/resources>
- Institute for Economics & Peace. (2016). *Global Terrorism Index 2016: Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*. <http://visionofhumanity.org/resources>
- Institute for Economics & Peace. (2017). *Global Terrorism Index 2017: Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*. <http://visionofhumanity.org/resources>
- Institute for Economics & Peace. (2018). *Global Terrorism Index 2018: Measuring the Impact of Terrorism*. <http://visionofhumanity.org/resources>
- Institute for Economics & Peace. (2019). *Global Terrorism Index 2019: Measuring the Impact of Terrorism*. <http://visionofhumanity.org/resources>
- Institute for Economics & Peace. (2020). *Global Terrorism Index 2020: Measuring the Impact of Terrorism*. <http://visionofhumanity.org/resources>
- Institute for Economics & Peace. (2022). *Global Terrorism Index 2022: Measuring the Impact of Terrorism*. <http://visionofhumanity.org/resources>
- Institute for Economics & Peace. (2023). *Global Terrorism Index 2023: Measuring the Impact of Terrorism*. <http://visionofhumanity.org/resources>
- Institute for Economics & Peace. (2024). *Global Terrorism Index 2024: Measuring the Impact of Terrorism*. <http://visionofhumanity.org/resources>
- Interfax. (2024a, 24 maja). *Po delu o terakcie v Crocus City Hall zaderzhany boleye 20 chelovek*. Interfax.ru. <https://www.interfax.ru/russia/962092>
- Interfax. (2024b, 30 kwietnia). *Boleye 1,6 mlrd rub. Sobrali na pomoshch' sem'yam pogibshikh i postradavshim v Crocus*. Interfax.ru. <https://www.interfax.ru/russia/958473>
- International Crisis Group. (2015). *Syria Calling: Radicalisation in Central Asia* (72; Europe and Central Asia Briefing). International Crisis Group. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/syria-calling-radicalisation-central-asia>
- International Organization for Migration. (2016). *Migrant Vulnerabilities and Integration Needs in Central Asia: Root Causes, Social and Economic Impact of Return Migration – Regional Field Assessment in Central Asia 2016*. Sub-Regional Coordination Office for Central Asia, International Organization for Migration (IOM). <https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbd1486/files/2018-08/EN-min.pdf>
- Izak, K. (2014). *Leksykon organizacji i ruchów islamistycznych*. Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego. Centralny Ośrodek Szkolenia im. gen. dyw. Stefana Roweckiego 'Grota'.
- Jadoon, A. (2023). The Enduring Duel: Islamic State Khorasan's Survival under Afghanistan's New Rulers. *CTC Sentinel*, 16(8), 8–15. <https://ctc.westpoint.edu/the-enduring-duel-islamic-state-khorasans-survival-under-afghanistans-new-rulers/>

- Jaroszewska, E. (2013). *Migracje a zdrowie: Uwarunkowania kondycji zdrowotnej migrantów oraz bariery w korzystaniu z opieki medycznej*. Oficyna Wydawnicza Aspra-JR.
- Karmon, E. (2017). Central Asian Jihadists in the Front Line. *Perspectives on Terrorism*, 11(4), 78–86. <https://www.jstor.org/stable/26297897>
- Khamza, S. (2019). *To Russia or Turkey? A Central Asian Migrant Worker's Big Choice*. The Diplomat. <https://thediplomat.com/2019/01/to-russia-or-turkey-a-central-asian-migrant-workers-big-choice/>
- Koomen, W., Pligt, J. van der. (2016). *The Psychology of Radicalization and Terrorism*. Routledge.
- Kosmynka, S. (2020). Fenomen udziału ochotników z Republiki Trynidadu i Tobago w szeregach tzw. Państwa Islamskiego. *TEKA of Political Science and International Relations*, 14(1), Article 1. <https://doi.org/10.17951/teka.2019.14.1.133-143>
- Lemon, E. (2018). *Assessing the Terrorist Threat In and From Central Asia*. Voices On Cental Asia. <https://voicesoncentralasia.org/assessing-the-terrorist-threat-in-and-from-central-asia/>
- Lemon, E. (2021). Securitisation of Religion in Central Asia. W: R. Isaacs, E. Marat (red.), *Routledge Handbook of Contemporary Central Asia* (s. 422–436). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429057977>
- Lemon, E., Mironova, V., Tobey, W. (2018). *Jihadists from Ex-Soviet Central Asia: Where Are They? Why Did They Radicalize? What Next?* [Research Paper]. Russia Matters / Belfer Center for Science and International Affairs. <https://www.belfercenter.org/publication/jihadists-ex-soviet-central-asia-where-are-they-why-did-they-radicalize-what-next>
- MacWilliam, I. (2020). Islamic State and Jihadist Media Strategies in the Post-Soviet Region. *Defence Strategic Communications*, 9(9), 15–51. <https://doi.org/10.30966/2018.RIGA.9.1>
- Malet, D. (2010). Why Foreign Fighters?: Historical Perspectives and Solutions. *Orbis*, 54(1), 97–114. <https://doi.org/10.1016/j.orbis.2009.10.007>
- Mareš, M. (2019). Jihadist Foreign Terrorist Fighters: Contemporary Threats and Challenges in East Central Europe. *Vojenské Rozhledy*, 28(4), 3–15. <https://doi.org/10.3849/2336-2995.28.2019.03.003-015>
- Mazur, P. (2022). Muhadżirowie w Polsce – zagrożenie terroryzmem islamistycznym ze strony obcokrajowców. *Nowa Polityka Wschodnia*, 35(4), 181–200. <https://doi.org/10.15804/npw20223509>
- Nogayeva, A., Akhmedyanova, D. (2021). Central Asian Fighters and Their Families in Syria: Refugees or Terrorists? W: H. Çomak, B. Ş. Şeker, M. Ö. Ultan, Y. Civelek, Ç. Arslan Bozkuş (red.), *Refugee Crisis in International Policy (T. 4: Refugees and International Challenges*, s. 155–168). Transnational Press. <https://www.cceol.com/search/chapter-detail?id=976375>
- Olchowski, J. (2022). *Ochotnicy i najemnicy w służbie Rosji* (581 (93/2022); Komentarze IEŚ). Instytut Europy Środkowej. <https://ies.lublin.pl/komentarze/ochotnicy-i-najemnicy-w-sluzbie-rosji/>
- Orofino, E. (2020). Hizb ut-Tahrir. W: R. Lukens-Bull, M. Woodward (red.), *Handbook of Contemporary Islam and Muslim Lives* (s. 1271–1291). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-73653-2_99-1
- PAP. (2021, 20 grudnia). *Islamski radykał z Tadżykistanu wydany z Polski. Wcześniej przekroczył polsko-białoruską granicę*. Polska Agencja Prasowa SA. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1032826%2Cislamski-radykal-wydany-z-polski-wczesniej-przekroczyl-polsko-bialoruska>
- Pasamonik, B. (2016). Fenomen europejskich dżihadystów. *Multicultural Studies*, 2, 13–30. <https://doi.org/10.23734/mcs.2016.2.013.030>
- Pawłuszko, T. (2021). Indeksy i bazy danych jako źródła w studiach nad bezpieczeństwem. Stan badań. *Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego*, 15(1), 236–265. <https://doi.org/10.34862/rbm.2021.1.11>
- Polskie Radio. (2020, 28 września). *Planowali zamachy w Polsce, werbowali konwertytów. Deportowano obywateli Tadżykistanu*. PolskieRadio24.Pl. https://polskieradio24.pl/art1222_2590568

- Ramachandran, S. (2023). *Tajikistan Faces Threat from Tajik Taliban*. CACI Analyst. <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13750-tajikistan-faces-threat-from-tajik-taliban.html>
- Ratelle, J.-F., Sokirianskaia, E. (2018). Online Militant Jihadist Propaganda Targeting Russian-Speaking Audiences and the Russian Response. W: O. Olikier (red.), *Religion and Violence in Russia: Context, Manifestations, and Policy* (s. 117–148). Center for Strategic and International Studies (CSIS). <https://www.jstor.org/stable/resrep22453.9>
- Reckless, W. C. (2011). A New Theory of Delinquency and Crime. W: L. E. Wells (red.), *Social Control and Self-Control Theories of Crime and Deviance* (s. 42–46). Routledge. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/mono/10.4324/9781315087900-12>
- Rukhullo, S., Akhmadi, M. (2024, 28 marca). *Otets Dalerdzhona Mirzoyeva: «Syn obeshchal vskore vernut'sya v Tadjikistan»*. Radio Ozodi. <https://rus.ozodi.org/a/32881440.html>
- Sadowski, M. (2014). Tablighi Jama'at – globalny ruch misyjny czy zaplecze islamskiego terroryzmu? *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego*, 6(11), 91–114. <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-b382765b-9ed1-4813-b361-c78b04046cda>
- Sakiev, A. (2020). Guest Warriors: The Phenomenon of Post-Soviet Fighters in the Syrian Conflict. *Journal of Eurasian Studies*, 11(2), 188–200. <https://doi.org/10.1177/1879366520947105>
- Sarkorova, A. (2016, January 21). Tajikistan's Battle Against Beards to 'Fight Radicalisation'. *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/world-asia-35372754>
- Schenk, C. (2021). Globalisation and Migration in Central Asia. W: R. Isaacs, E. Marat (red.), *Routledge Handbook of Contemporary Central Asia* (s. 263–278). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429057977-23>
- Shashok, L. (2023, 2 marca). *Boyevikov iz Tsentral'noy Azii verbuyut regional'nyye terroristicheskiye gruppirovki*. Nezavisimaya Gazeta. https://nvo.ng.ru/gpolit/2023-03-02/11_1226_asia.html
- Sikorski, T. (2010). Zbrojna działalność fundamentalistów islamskich w Azji Środkowej w 2009 r. *Sprawy Międzynarodowe*, 1, 15–42. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=190925>
- Soliev, N. (2015). Central Asia. *Counter Terrorist Trends and Analyses*, 8(1), 75–81. <https://www.jstor.org/stable/26369570>
- Soliev, N. (2019). Central Asia: Kazakhstan, Kirgizstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan. *Counter Terrorist Trends and Analyses*, 11(1), 65–70. <https://www.jstor.org/stable/26568579>
- Soliev, N. (2020). The Internationalisation of the Central Asian Terrorist Threat. W: B. Schreer, A. T. H. Tan (red.), *Terrorism and Insurgency in Asia A contemporary examination of terrorist and separatist movements* (s. 86–101). Routledge.
- Soliev, N. (2021). Tracing the Fate of Central Asian Fighters in Syria: Remainers, Repatriates, Returnees, and Relocators. *Perspectives on Terrorism*, 15, 125–140. <https://www.jstor.org/stable/27044239>
- Steinberg, G. (2008). *The Islamic Jihad Union: On the Internationalisation of Uzbek Jihadism* (Research Report 7/2008). SWP Comments. <https://www.econstor.eu/handle/10419/256050>
- Szumski, A. (2018). Interpol wobec problemu tzw. Zagranicznych bojowników terrorystycznych (foreign terrorist fighters). *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*, 40(1), 53–60. <https://doi.org/10.19195/2300-7249.40.1.5>
- Tucker, N. (2015). *Central Asian Involvement in the Conflict in Syria and Iraq: Drivers and Responses*. USAID. https://2017-2020.usaid.gov/sites/default/files/documents/1866/CVE_CentralAsiansSyriaIraq.pdf
- Tucker, N. (2022). Foreign Fighters, Returnees and a Resurgent Taliban: Lessons for Central Asia from the Syrian Conflict. *Security and Human Rights*, 1, 1–14. <https://doi.org/10.1163/18750230-bja10010>
- UN Security Council. (2014). *Resolution 2178*. United Nations Digital Library. <https://digitallibrary.un.org/record/780316>
- UN Security Council. (2018). *Khatiba Imam Al-Bukhari (KIB)*. United Nations. https://www.un.org/securitycouncil/sanctions/1267/aq_sanctions_list/summaries/entity/khatiba-imam-al-bukhari-%28kib%29
- UN Security Council. (2021). *Twelfth Report of the Analytical Support and Sanctions Monitoring Team Submitted Pursuant*

- to Resolution 2557 (2020) Concerning the Taliban and Other Associated Individuals and Entities Constituting a Threat to the Peace Stability and Security of Afghanistan (S/2021/486). United Nations Security Council. <https://digitallibrary.un.org/record/3927909>
- UN Security Council. (2022a). *Khatiba Al-Tawhid Wal-Jihad (KTJ)*. United Nations. <https://www.un.org/securitycouncil/content/khatiba-al-tawhid-wal-jihad-ktj>
- UN Security Council. (2022b). *Twenty-Ninth Report of the Analytical Support and Sanctions Monitoring Team Submitted Pursuant to Resolution 2368 (2017) Concerning Isil (da'esh), Al-Qaida and Associated Individuals and Entities (S/2022/83)*. United Nations Security Council. <https://digitallibrary.un.org/record/3957081?ln=en>
- UN Security Council. (2023). *Thirty-First Report of the Analytical Support and Sanctions Monitoring Team Submitted Pursuant to Resolution 2610 (2021) Concerning Isil (da'esh), Al-Qaida and Associated Individuals and Entities (S/2023/95)*. United Nations Security Council. <https://digitallibrary.un.org/record/4002636?ln=en>
- USCIRF. (2013). *Annual Report of the U.S. Commission on International Religious Freedom*. U.S. Commission on International Religious Freedom. [https://www.uscirf.gov/sites/default/files/resources/2013%20USCIRF%20Annual%20Report%20\(2\).pdf](https://www.uscirf.gov/sites/default/files/resources/2013%20USCIRF%20Annual%20Report%20(2).pdf)
- Vergani, M., Iqbal, M., Ilbahar, E., Barton, G. (2020). The Three Ps of Radicalization: Push, Pull and Personal. A Systematic Scoping Review of the Scientific Evidence about Radicalization Into Violent Extremism. *Studies in Conflict & Terrorism*, 43(10), 854–854. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2018.1505686>
- Wahlang, J. (2023). *Islamic State Khorasan and Central Asia*. Manohar Parrikar Institute for Defence Studies and Analyses. <https://www.idsa.in/issuebrief/islamic-state-khorasan-and-central-asia-jwahlang-280623>
- Webber, L. (2023). ISKP Expands its Focus Toward Central Asia. *Terrorism Monitor*, 21(8). <https://jamestown.org/program/iskp-expands-its-focus-toward-central-asia/>
- Winter, C. (2017). War by Suicide: A Statistical Analysis of the Islamic State's Martyrdom Industry. *Terrorism and Counter-Terrorism Studies*, 8(3). <https://doi.org/10.19165/2017.1.03>
- Zenn, J. (2016). *The IMU is extinct: What Next for Central Asia's Jihadis?* CACI Analyst. <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13357-the-imu-is-extinct-what-new-for-central-asias-jihadis?.html>